

Marek Adamczewski
(Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii, Uniwersytet Łódzki)
ORCID: 0000-0002-7230-5220

Geneza rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych. Orzeł Biały Zygmunta Loreca (Loretza)

Streszczenie: W marcu 1930 r. do zespołu urzędowych znaków Rzeczypospolitej zostały wprowadzone oznaki złożone z owalnej tablicy z polskim herbem państwowym i prostokątnej tablicy z napisem identyfikującym władzę lub urząd. Oznaki miały być montowane na budynkach, w których znajdowały się pomieszczenia władz lub urzędów państwowych. Rozporządzenie o oznakach z marca 1930 r. zamykało okres, w którym w Polsce jednocześnie funkcjonowały różne wzory urzędowych tablic. Niektóre z nich zaprojektowane były w czasie Wielkiej Wojny i okupacji Królestwa Polskiego przez wojska państw centralnych. Zunifikowane znaki identyfikacyjne władz i urzędów państwowych zostały zaprojektowane przez artystę malarza Zygmunta Loreca i opublikowane w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” w wersji przetworzonej przez wydawców „Dziennika”.

Na owalnej tablicy o krawędzi ozdobionej polskimi barwami państwowymi w formie paska czerwono-białego był umieszczony herb Rzeczypospolitej, który formą przypominał Orła Białego z 13 grudnia 1927 r. Orzeł Biały z grudniowego rozporządzenia z 1927 r. (orzeł Kamińskiego) wykonany był w technice imitującej głębię, trzeci wymiar kompozycji, a orzeł z 1930 r. z owalnej tablicy miał postać płaską, konturową, dwuwymiarową. Oba orły różniły się także kilkoma drugorzędnymi szczegółami rysunku.

Po wejściu w życie rozporządzenia w sprawie urzędowych oznak z orłem Loreca (1930) i wobec utrzymania w mocy rozporządzenia o godłach z orłem Kamińskiego w systemie prawnym II Rzeczypospolitej obowiązywały — przynajmniej formalnie — dwa wzory herbów. Otwarte pozostaje pytanie, czy stworzenie systemu prawnego, w którym obok siebie występowały dwa różne wzory polskiego orła państwowego było konsekwencją przemyślanej polityki władz państwowych, czy też skutkiem nieprzemysłanych czynności podjętych przez wydawców „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, którzy — aby zaoszczędzić na druku załącznika — zastąpili barwny wzór tablicy czarno-białym rysunkiem naśladowczym.

W piśmiennictwie szeroko zostały omówione rzekome błędy popełnione przez twórcę herbu Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. Autorzy krytycznych wystąpień zwracali uwagę m.in. na zbędne w heraldyce cieniowanie imitujące głębię, czyli trzeci wymiar orła. Analizy, które doprowadziły do tych krytycznych konkluzji, zazwyczaj prowadzone były na podstawie kanonicznej wersji herbu Rzeczypospolitej z grudnia 1927 r. i nie uwzględniały wariantów konturowych opracowanych na początku 1927 r. przez prof. Zygmunta Kamińskiego i w 1929 r. przez Zygmunta Loreca. Orzeł Loreca z 1929 r. (w druku z 1930 r.) i projekty prof. Zygmunta Kamińskiego z początku 1927 r. z orłami konturowymi, płaskimi i dwuwymiarowymi można wykorzystać podczas obecnie prowadzonych prac nad ukonturowaniem polskiego orła państwowego.

Słowa kluczowe: Orzeł Biały, polski herb państwowy, oznaka, godło, herb.

W dniu 29 marca 1930 r. Ignacy Mościcki, prezydent Rzeczypospolitej, z kontrasygnatą premiera i ministrów wydał rozporządzenie w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych¹. Prawodawca w przywołanym rozporządzeniu za oznakę² uznawał łącznie owalną tablicę z polskim herbem państwowym i prostokątną tablicę z napisem odpowiadającym nazwie (nazwisku) władzy, urzędu, zakładu, instytucji lub przedsiębiorstwa. Wykorzystywanie oznak utworzonych z państwowego herbu lub z godła państwowego herbu w celu zidentyfikowania siedzib władz lub urzędów ma względnie starą tradycję. W tym miejscu (w ograniczonym zakresie i tylko w celach informacyjnych) przywołam rosyjsko-polskie regulacje z połowy XIX w. obowiązujące na obszarze Królestwa Polskiego (Kongresowego), królewsko-polskie regulacje sprzed listopada 1918 r., a także rozwiązania stosowane po odzyskaniu drugiej niepodległości w listopadzie 1918 r. Te bowiem w związku z miejscem podejmowania wiążących decyzji (Warszawa) mogły przede wszystkim wpłynąć na treść dyskusji prowadzonych w 1928 i 1929 r. na temat rozporządzenia z 29 marca 1930 r.

Tablice na budynkach nowożytnych władz i urzędów dobrze odzwierciedlają bieg istotnych wydarzeń politycznych. Tablice zmieniane są wraz z przejmowaniem i oddawaniem władzy państwowej i politycznej, a także wraz z korygowaniem formy państwowego godła symbolizującego krajową władzę. Wzmianki o tablicach na budynkach władz i urzędów z obcym dla Polaków herbem znajdują się w opisach zdarzeń, które nastąpiły bezpośrednio po upadku państwa polskiego (1772–1795)³. Informacje o urzędowych tablicach z herbem polsko-saskim pochodzą z czasów napoleońskich⁴. Szczególnie liczne są przekazy, które mówią o urzędowych tablicach w czasie powstania listopadowego (1830–1831). W pierwszych dniach zrywu znaki rosyjsko-polskie z 1815 r. były ostentacyjnie zdejmowane i ceremonialnie zastępowane symbolami powstańczymi. Zamiana urzędowych tablic (również na masową skalę) powtórzyła się po klęsce powstańców. Od końca 1831 r., czy też dopiero od początku 1832 r., godła powstańcze były zdejmowane, a rosyjsko-polskie z 1815 r. zakładane⁵.

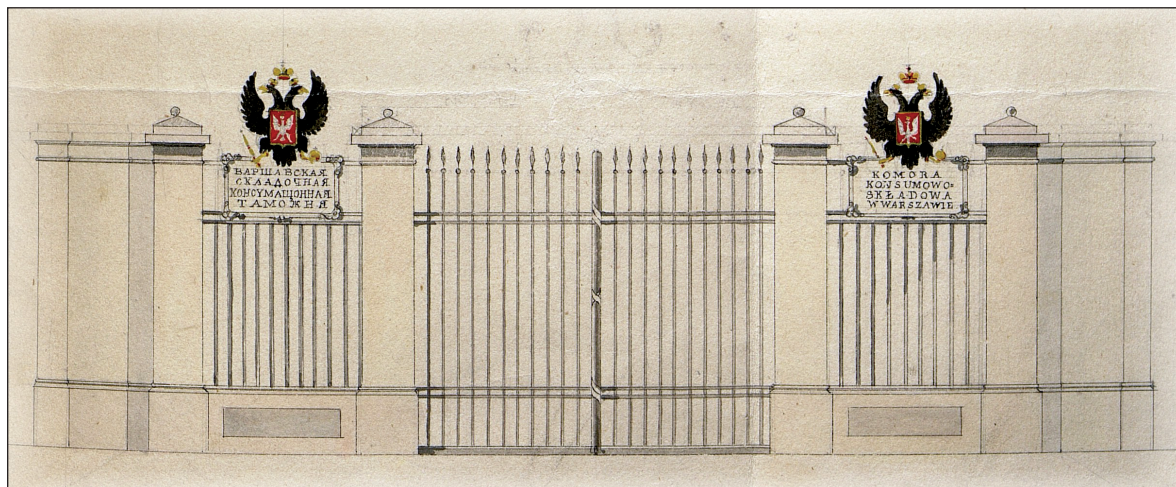
¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (cyt. dalej: Dz.U.) 1930, nr 28, poz. 245.

² Prawodawca w II Rzeczypospolitej przez zastosowanie w regulacjach prawnych odpowiednich słów i określeń usiłował zróżnicować znaki, które w międzywojniu były tworzone, a następnie zatwierdzane przez państwowe władze, a po zatwierdzeniu były publicznie używane. Słowo „oznaka” zostało zarezerwowane dla tablic urzędów i władz, a słowo „odznaka” — dla innych znaków np. sztandarów, znaczków organizacyjnych, mundurów, czy też charakterystycznych elementów (części) ubioru (np. czapka) wykorzystywanych w celu podkreślenia związku osoby z legalnie działającym stowarzyszeniem, bractwem czy też partią polityczną — Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 2 października 1935 r. o odznakach i mundurach, Dz.U. 1935, nr 72, poz. 455.

³ S.K. Kuczyński, *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów 1772–1918. Materiały sesji naukowej. Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 9; K. Madejska, *Nowa władza — nowy orzeł na ratuszu: o usuwaniu i przywracaniu herbów państwowych na przełomie XVIII i XIX wieku w miastach polskich. Komunikat* [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska, R. Jop, K. Madejska, Warszawa 2016, s. 181–186.

⁴ Z 24 czerwca 1808 r. pochodzi polecenie Izby Wykonawczej Powiatu Warszawskiego oparte na rezolucji Prefektury z 8 czerwca 1808 r. w sprawie zawieszenia w miastach namalowanych herbów polsko-saskich, których koszt wykonania oszacowano wówczas na dwa talary za sztukę — Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie, Akta miasta Turku, sygn. 5, Akta w sprawie wprowadzenia koloru i herbu narodowego oraz zmiany tychże (1808–1843), k. 1.

⁵ Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji wydała 23 listopada 1831 r. polecenie przywrócenia herbu przedrewolucyjnego. Decyzje centralnych władz Królestwa Polskiego (Kongresowego) dotarły służbową drogą do miejskich władz Lublina w piśmie z datą 30 listopada 1831 r. — Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, sygn. 429, s. 27. W styczniu 1832 r. władze Tomaszowa Mazowieckiego otrzymały polece-

1. Wzór rozmieszczenia tablic urzędowych na budynkach rządowych w Królestwie Polskim, 1842

2. Tablice z godłem rosyjsko-polskim i nazwami (nazwiskami) urzędu w językach rosyjskim i polskim, 1842

Z maja 1842 r. pochodzi postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego (Kongresowego) w sprawie umieszczania herbu Królestwa, tj. herbu rosyjsko-polskiego, na budynkach m.in. urzędów i biur, a także w innych miejscach, „gdzie postanowiono lub pozwolono mieć znaki z herbem państwa”⁶. Regulacja z 1842 r. wydana została w związku z istotną korektą formy herbu Królestwa.

W pierwszej części postanowienia z 1842 r. namiestnik skoncentrował się na opisie herbu, a *de facto* godła Królestwa i na wskazaniu miejsca przechowywania jego wzorca. Wspomniał o procedurze pozyskiwania wiernej kopii godła niezbędnej do skutecznego wykonania właściwej tablicy. Namiestnik (po przedstawieniu zagadnień związanych z godłem) omówił tablice z napisami, które miały być umieszczane na gmachach rządowych i na siedzibach biur urzędów państwowych.

Jedyna konkretna informacja z tej części postanowienia dotyczyła języka napisów. Nazwy (nazwiska) władz i urzędów miały być podane w dwóch językach — w języku rosyjskim i polskim. Ta dyspozycja wpisuje się w praktykę dwujęzyczności urzędów Królestwa Polskiego (Kongresowego) w połowie XIX w. Wzorcowy przykład rozmieszczenia dwóch tablic z godłem i napisem na gmachu rządowym znajduje się w innym miejscu przywołanej dokumentacji (il. nr 1, 2a–2b).

Znaczenie dla powstawania i kształtowania się oznak urzędowych II Rzeczypospolitej miały decyzje podjęte w okresie poprzedzającym odrodzenie państwa polskiego. Po akcie 5 listopada 1916 r. powstawały przedpaństwowe struktury polskiej władzy. Urzędy królewsko-polskie (ściśle kontrolowane przez okupantów, tj. przedstawiciele odpowiednio II Rzeszy i dualistycznej monarchii Habsburgów) posługiwały się własnymi znakami, w których dominującą pozycję zajmowały Orzeł Biały i polskie barwy państwowe, tj. biała i czerwona, choć kolejność występowania kolorów (np. na fladze) pozostawała wówczas jeszcze nierozstrzygnięta. Również „polska siła zbrojna”, podporządkowana dowództwu wojsk państw centralnych, uzyskiwała przywilej posługiwania się sztandarami, odznakami i mundurami podkreślającymi jej narodo-państwową odrębność.

W połowie 1917 r. podjęta została próba oficjalnego uregulowania formy i treści niektórych oznak wykorzystywanych przez królewsko-polskie władze i urzędy w okresie przedpaństwowym. W dniu 5 czerwca 1917 r. z inicjatywą określenia wzorów urzędowych szyldów dla gmin, miejscowości, naczelników gmin, sołtysów i szkół oraz tablic przy drogach na terenie całego kraju wystąpił na posiedzeniu Tymczasowej Rady Stanu Jan Franciszek Konopka, cesarsko-królewski komisarz rządowy. Jan F. Konopka zreferował Radzie rozwiązania, które przyjęte zostały zapewne

nie, aby w miejsce znaku zawieszzonego przez „buntowników” został przywrócony „prawy herb Królestwa [...] z wszelką przyzwoitością” — Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego, sygn. 739, Akta dotyczące się sprawienia pieczęci urzędowych (1830–1862), k. 1. Z 12 kwietnia 1833 r. pochodzi decyzja Komisarza Obwodu Piotrkowskiego wydana na podstawie rozporządzenia księcia Namiestnika Królestwa Polskiego (Kongresowego) z 3 marca 1833 r. w sprawie urzędowych oznak „na budowach skarbowych i miejskich w szczególności tych, w których mieszczą się urzędy albo instytuta” — Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Tuszyna, sygn. 5, Akta dotyczące się herbu kraju i pieczęci urzędowych (1831–1861). Komisarz zwrócił uwagę, że z budynków wymienionych w decyzji powinny być zdjęte białe orły i zastąpione cesarsko-rosyjskimi czarnymi orłami dwugłowymi z orłem białym na piersi. Z 6 maja 1833 r. pochodzi cyrkularz Komisji Województwa Kaliskiego w tej samej sprawie, który został wyprowadzony z decyzji Dyrekcji Policji i Poczty z 9 marca 1833 r. Decyzja Dyrekcji Policji i Poczty oparta była, podobnie jak pismo Naczelnika Powiatu Warszawskiego, na poleceniu księcia Namiestnika Królestwa Polskiego (Kongresowego) z 3 marca 1833 r.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (cyt. dalej: AGAD), Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Archiwum Wydziału Prezydialnego, sygn. 1404, Akta dotyczące się herbów Królestwa Polskiego (1831–1842), s. 24–25.

3. Wzór urzędowej tablicy dla urzędu gminy,
1917

4. Wzór tablicy szkoły ludowej pospolitej,
1917

5. Wzór drogowej tablicy informacyjnej, 1917

w pierwszej połowie 1917 r.⁷ „w obrębie austriacko-węgierskiej okupacji” i zgłosił propozycję, aby Rada — według przedłożonego wzoru (trzy załączniki) — uregulowała sprawę na terenie obu okupacji, albo — jeśli uzna rzecz za wymagającą uzupełnienia — wprowadziła do propozycji złożonej w imieniu Cesarsko-Królewskiego Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie swoje uwagi, uzupełnienia i korekty. Wzory austriackich szyldów i tablic nie zostały dołączone do protokołów obrad Wydziału Wykonawczego. Z treści wniosku wynika, że szyldy i tablice wykonane były „w barwach narodowych i z polskim orłem wedle jednolitych wzorów”.

Austriackie szyldy i tablice zostały przyjęte w Warszawie po skorygowaniu napisu. Tymczasowa Rada Stanu zdecydowała o usunięciu z nich „wyrazu Królestwo Polskie”. W protokole nie zostały odnotowane wypowiedzi, które źródłowo objaśniłyby przyczyny wprowadzenia wspomnianej zmiany. W realiach 1917 r. usunięcie nazwy projektowanego państwa podyktowane mogło być względami politycznymi, jak również opiniami wyprowadzonymi z heraldyki. Orzeł Biały był wystarczająco precyzyjnym znakiem identyfikacji państwowej władzy lub urzędu na obszarze projektowanej Rzeczypospolitej.

Być może wzory, o których decydowała Tymczasowa Rada Stanu, były tożsame ze znakami znanymi z druku noszącego tytuł: „Tablice orjentacyjne wprowadzone w powiecie Piotrkowskim w 1917 roku”. W przywołanym druku uwzględnione zostały wzory: 1. tablicy dla urzędu gminy (il. nr 3), 2. tablicy dla szkoły ludowej pospolitej (il. nr 4) i 3. drogowej tablicy informacyjnej z nazwą miejscowości i z odległościami do miejscowości sąsiednich (il. nr 5). Uwagę zwraca rozwiązanie przyjęte dla austriackich szyldów, w którym polskie godło państwowe o formie odmiennej od orła Tymczasowej Rady Stanu ze stycznia 1917 r. umieszczone było na jednej tablicy razem z napisami. Druk z urzędowymi tablicami został uzupełniony podobiznami (odrysami) trzech gminnych pieczęci z herbami polskich ziem przedrozbiorowych, które na terenie okupacji austro-węgierskiej wprowadzone zostały w 1915 r. i które były wykorzystywane na terenie powiatu piotrkowskiego⁸.

Szyldy i tablice przyjęte w czerwcu 1917 r., zaprojektowane pierwotnie dla obszaru okupacji austro-węgierskiej, miały być od połowy 1917 r. wykorzystywane także na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego. Zestaw austriackich tablic przedłożonych do zaakceptowania przez Tymczasową Radę Stanu został poszerzony o oznaczenia stosowane na stacjach kolejowych. W tym ostatnim przypadku uznano, że obok języka polskiego niezbędne będą informacje w języku niemieckim „ze względu na przejeżdżających wojskowych niemieckich”. Rozwiązania przyjęte w czerwcu 1917 r. wykorzystywane były na terenie odrodzonej Rzeczypospolitej.

Regulacje zaborowe, a także rozwiązania zastosowane w okresie przedpaństwowym, czyli po akcie 5 listopada 1915 r., a przed 11 listopada 1918 r., i w pierwszych dziesięciu latach II Rzeczypospolitej nie były w sprawie oznak władz i urzędów precyzyjne, a same oznaki, jak opisywano w źródłach, nie były „ujednostajnione”. Tym samym regulacje w sprawie oznak wymagały pilnej korekty lub nawet nowego przemyślenia problemu. Ustawa z 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej wprowadziła dodatkowe zamieszanie, ponieważ zezwalała na kreowanie własnych godeł w poszczególnych ministerstwach. Prace nad rozporządzeniem

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (cyt. dalej: AAN), Tymczasowa Rada Stanu, sygn. 95, Protokoły Wydziału Wykonawczego od 1 do 40, s. 367, 528–529.

⁸ Na temat wyobrażeń gminnych pieczęci z obszaru okupacji austro-węgierskiej w latach 1915–1918 w zawężeniu do terytorium Polski centralnej zob. M. Adamczewski, *Herby ziem polskich na pieczęciach gminnych powiatów piotrkowskiego, radomszczańskie i opoczyńskiego w latach 1915–1918 (1939)* [w:] *Tractus temporis. Ludzie — Regiony — Fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UE Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź–Wieluń 2018, s. 379–394.

6. Wzór tablicy konsulatu
Rzeczypospolitej Polskiej, 1919–1927

7. Wzór tablicy poselstwa
Rzeczypospolitej Polskiej, 1919–1927

w sprawie urzędowych oznak dobrze wpisują się w ogólny wysiłek II Rzeczypospolitej podjęty po sierpniu 1919 r. w celu uporządkowania wszystkich sfer szeroko rozumianej urzędowej symboliki państwowej i samorządowej. W przypadku urzędowych tablic sprawę dodatkowo komplikowały zaborowe regionalizmy wynikające z różnych sposobów definiowania i identyfikowania władz i urzędów państwowych należących do zaborców, które przejęte zostały po listopadzie 1918 r. przez Polaków.

O urzędowych oznakach ministrowie i urzędnicy wyznaczeni do rozwiązania problemu dyskutowali w 1924, 1925⁹ i w 1927 r.¹⁰ Z 1925 r. pochodzi zaawansowany projekt ustawy, m.in. z artykułem dotyczącym oznak. Uważano wówczas, że oznakę tworzyć będzie polski herb państwowy z napisem wskazującym władzę lub urząd, umieszczonym w otoku oznaki. Opis oznaki na budynku władzy lub urzędu, znany z projektu ustawy z 1925 r., odpowiada wzorom oznak polskich przedstawicielstw zagranicznych (il. nr 6, 7), których kształt z kolei pozostawał w bezpośrednim związku z formą i treścią pieczęci Rzeczypospolitej Polskiej z sierpnia 1919 r.¹¹ Z późniejszych redakcji ustawy prawodawca usunął informację o lokalizacji napisu. W uzasadnieniu do ustawy (w części dotyczącej motywów wprowadzenia artykułu na temat oznak) prawodawca tłumaczył,

⁹ W 1925 r. prawodawca zamierzał wprowadzić „dla władz i urzędów państwowych w kraju i zagranicą oraz zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych [...] oznaki złożone z herbu państwowego i napisu, odpowiadającego ich nazwie w otoku” — AAN, Prezydium Rady Ministrów Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 7, Projekt ustawy o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach i konferencje w tej sprawie (1925–1926).

¹⁰ 19 grudnia 1927 r. odbyła się konferencja międzyministerialna w sprawie treści rozporządzenia wykonawczego do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. Podczas konferencji Jan Skotnicki z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przedstawił „historję oznak” — AAN, Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 9, Projekty rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach oraz korespondencja w tej sprawie (1927).

¹¹ AAN, Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Waszyngtonie, sygn. 2992, Godła, barwy, hymny polskie, korespondencja, „Dziennik Ustaw” z 1927 r., notatki (1940–1945), s. 301; Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1919, nr 69, poz. 416.

że określenie obowiązującego wzoru oznak powinno doprowadzić do „usunięcia panujących dotąd w tej mierze rozbieżności”. Jednolite oznaki władz i urzędów miały wyeliminować „dotychczasowe odrębne «godła» poszczególnych Ministerstw”.

Regulacja z 29 marca 1930 r. rozwijała i precyzowała wstępną i ogólną zapowiedź utworzenia nowych oznak dla władz i urzędów państwowych w kraju i za granicą, która zapisana została w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r.¹² W sprawie formy oznak polskich urzędów funkcjonujących poza granicami Rzeczypospolitej stanowisko prawodawcy nie mogło być wyrażone w sposób arbitralny¹³, gdyż o stosowaniu urzędowych oznak — oprócz polskiego prawa — decydowało prawo kraju przyjmującego przedstawicielstwo i ogólne zwyczaje dyplomatyczne.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r. w wersji opublikowanej, i tym samym obowiązującej, nie dotyczyło tablic dla władz i urzędów samorządowych, o których wstępnie i ogólnie — tak jak o oznakach władz i urzędów państwowych — informowało rozporządzenie z 13 grudnia 1927 r.¹⁴ Na podstawie materiałów roboczych wytworzonych w trakcie redagowania rozporządzenia z 29 marca 1930 r. wiem, że gotowe były regulacje dotyczące oznak samorządowych, w tym jedna wzorcowa tablica z herbem wojewódzkim (tablica z herbem województwa pomorskiego) i przykładowe tablice z napisami przeznaczonymi do stosowania przez władze i urzędy samorządowe. Początkowo artykuły na temat samorządowych tablic zostały włączone do projektu dużego rozporządzenia w sprawie oznak władz i urzędów. Rozporządzenie to redagowane było przynajmniej od października 1928 r. Jednakowoż pod koniec procesu legislacyjnego część samorządowa prawa została usunięta z ostatniej wersji dużego rozporządzenia. Powstał projekt małego rozporządzenia i rozporządzenie to miało uregulować kwestie związane wyłącznie z funkcjonowaniem oznak władz i urzędów państwowych.

Powód usunięcia artykułów o oznakach samorządowych z dużego projektu rozporządzenia o oznakach z marca 1930 r. był oczywisty. W 1930 r. nie istniały herby województw, a liczne przesłanki wskazywały, że nie powstaną one w bliskiej przyszłości. Ponadto dyskusja o sposobie zatwierdzania względnie nadawania miejskich herbów historycznie uzasadnionych, które mogły pojawić się na oznakach miast w miejscu przewidzianym dla herbu województwa, znajdowała się w 1930 r. na wstępnym etapie. Inaczej rzecz miała się z polskim herbem państwowym, tj. Orłem Białym Kamińskiego (il. nr 8), który — według regulacji z 1927 i z 1930 r. — współtworzyć miał oznakę władz i urzędów państwowych. Orzeł Biały II Rzeczypospolitej został ustanowiony ostatecznie, jak utrzymywały czynniki miarodajne¹⁵, 13 grudnia 1927 r. i pomimo uwag, a na-

¹² „Art. 3. Dla władz i urzędów państwowych w kraju i zagranicą oraz zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych ustanawia się oznaki, złożone z herbu państwowego i napisu, odpowiadającego ich nazwie” — Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach, Dz.U. 1927, nr 115, poz. 980.

¹³ „§4 Tablica z napisem nazwy urzędu zagranicznego może być co do koloru, rozmiarów i wielkości liter zastosowana do warunków miejscowych” — Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych.

¹⁴ „Art. 4. Dla wszystkich władz i urzędów samorządowych ustanawia się oznaki złożone z herbu państwowego, z herbu województwa, do którego należą, i z napisu odpowiadającego ich nazwie. Władze i urzędy miast mogą w swej oznace w miejscu przewidzianym dla herbu wojewódzkiego, umieścić własny historycznie uzasadniony herb” — Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach.

¹⁵ Sformułowanie „czynniki miarodajne” (wykorzystywane w artykule) zostało zapożyczone ze źródeł z okresu międzywojennego. Początkowo sądziłem, że przywołane sformułowanie w tekstach z dwudziestolecia międzywojennego w sposób ogólny (może nieco publicystyczny lub nawet literacki) przedstawiało różne władze Rzeczypospolitej uprawnione do formułowania opinii na temat treści regulacji prawnych. Sformułowanie „czynniki mia-

8. Herb Rzeczypospolitej według wzoru nr 1 do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r.

9. Owalna tablica z herbem II Rzeczypospolitej według wzoru 1 do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r.

wet urzędowej propozycji korekty znaku, został utrzymany w niezmienionej postaci do września 1939 r., a nawet został przekazany powojennym pokoleniom i jest obecnie, po drobnych korektach, godłem III Rzeczypospolitej. Orzeł o cechach piastowsko-jagiellońsko-batoriańskich¹⁶ i o mocarstwowej formie podobał się rządzącym Polską po maju 1926 r. i w związku z tym mógł zostać wprowadzony do nowego prawa pomimo protestów motywowanych politycznie i merytorycznie.

W tak zarysowanych uwarunkowaniach, w sytuacji ewidentnej potrzeby stworzenia nowych oznak — owalnych tablic z herbem i prostokątnych tablic z napisami, a także po ostatecznym określeniu wzoru polskiego orła państwowego w rozporządzeniu z 13 grudnia 1927 r., Orzeł Biały Kamińskiego skopiowany z załącznika do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. (il. nr 8) powinien stać się kluczowym składnikiem owalnej tablicy z państwowym herbem w środku.

rodajne” było jednak nośnikiem bardziej złożonego komunikatu. Obejmowało ono, oprócz władz ustawodawczej i wykonawczej, także osoby wpływowe, nawet gdy te nie pełniły istotnych funkcji państwowych.

¹⁶ Identyfikacja piastowsko-jagiellońsko-batoriańskich zapożyczeń (widocznych ponoć w Orle Białym z 1927 r.) pochodzi od komentatorów formy orła Kamińskiego, a nie od autora herbu. W tekstach z międzywojnia znajdują się uwagi o wykorzystaniu wzorów piastowsko-jagiellońskich podczas projektowania orła z 1927 r. Wacław Husarski nazwał orła z 1927 r. „orłem batorowskim” — W. Husarski, *Orzeł Polski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1927, nr 42, s. 846. Szymon Kobyliński w 1990 r., analizując orła Kamińskiego z 1927 r., dostrzegł w nim cechy piastowskie i jagiellońskie: „przy ogólnym pokroju z doby Batorego” — S. Kobyliński, *Losy Orła. Fragment nie napisanej książki pt. „Dzieje emocji w Polsce”*, Warszawa 1990, s. 25. Prof. Zygmunt Kamiński, inaczej niż komentatorzy i recenzenci jego orła, wskazywał jedynie na jagiellońskie korzenie orła z 1927 r.: *Czem powodowałem się przy projektowaniu obecnego godła państwowego. Wywiad z prof. Zygmuntem Kamińskim*, „Sztuka Złotnicza, Zegarmistrzowska, Jubilerska i Rytownicza” 1928, nr 5, s. 56.

Jednakowoż tego założenia nie potwierdza materiał źródłowy. Orzeł Biały z załącznika do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. (il. nr 8) i Orzeł Biały z załącznika do rozporządzenia z 29 marca 1930 r. (il. nr 9) różnią się i to w wielu miejscach.

Do rozporządzenia z 29 marca 1930 r. dołączone zostały czarno-białe wzory części składowych, które miały w połączeniu tworzyć pełne oznaki władz i urzędów państwowych¹⁷. Na owalną tablicę (il. nr 9) naniesiono czarno-białe oznaczenia barw heraldycznych (szrafowanie). Barwy owalnej tablicy opisane zostały w rozporządzeniu¹⁸, a szrafowanie miało zwizualizować przekaz tekstowy. Jednakowoż kreski pola tarczy herbowej i kreski pasa zewnętrznego obwódki, gęsto ułożone linie poziome, zdają się wskazywać na barwę błękitną, a kreski z wnętrza owalnej tablicy, gęsto ułożone linie pionowe, zdają się wskazywać na kolor czerwony¹⁹. Tym samym szrafowanie wzoru nr 1 z rozporządzenia z 29 marca 1930 r. w części dotyczącej polskiej czerwieni i szarej farby podkładowej położonej pod tarczą herbu II Rzeczypospolitej nie odpowiadało barwom wymienionym w tekście rozporządzenia. Wątpliwości nie budzi kolorystyka korony na głowie orła z marca 1930 r. Kropki położone na białej powierzchni korony sugerują użycie heraldycznej barwy złotej. Ta sama uwaga dotyczy brzeżka²⁰ tarczy herbowej zabarwionego również złotem. Pozostałe wzory z rozporządzenia — alfabet i przykładowe napisy — zostały opublikowane w kolorach czarnym (pole), zastępującym w drukowanym rozporządzeniu czerwony kolor, i białym (litery).

Rozbieżność pomiędzy dyspozycją pisanego prawa i jego graficznym dopełnieniem zdumiewa, ale — tu żartując — dobrze wpisuje się w tradycję polskiej heraldyki. W okresie staropolskim za pomocą nadań herbowych lub lokacji miejskich z akapitami heraldycznymi były nadawane znaki, które opisane w dokumencie wizualizowano za pomocą załączonych rysunków. W niektórych nadaniach rysunek herbu różnił się w szczegółach od intencji prawodawcy wyrażonej w tekście. Dwoistość przekazu, tj. tekstu i obrazu, występująca w niektórych heraldycznych źródłach staropolskich wynikała z rozdzielenia czynności, które łącznie składały się na ostateczne przygotowanie dokumentu. Tekst tworzyła osoba biegła w językach i piśmie, a załącznik graficzny dodawany

¹⁷ Drukowanie kolorowych lub czarno-białych załączników do rozporządzeń lub ustaw w międzywojniu było uzależnione od możliwości finansowych redakcji „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Podczas dyskusji nad ustawą o godłach i barwach w 1926 r., a głównie podczas dyskusji nad przygotowaniem załączników do niej, pojawiły się dane dotyczące kosztów. Na barwny druk dziewięciu wzorów znaków Rzeczypospolitej redakcja miała wydać 17 tys. zł, podczas gdy druk czarno-białych załączników (dziewięciu wzorów znaków Rzeczypospolitej) miał kosztować 1,4 tys. zł. Redakcja „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” w 1926 r. miała prawo wydawać miesięcznie od 35 tys. do 39 tys. zł bez możliwości przekroczenia budżetu. Wydanie blisko połowy środków na druk kolorowych załączników do jednej ustawy musiało być poprzedzone skorygowaniem finansowania redakcji przez „wyjednanie przez Prezydium Rady Ministrów w Ministerstwie Skarbu specjalnego na ten cel pokrycia” — AAN, Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 8, Sprawa niewłaściwego używania godła państwowego oraz korespondencja w sprawie wypożyczenia projektów rysunkowych na godło państwowe, 1926.

¹⁸ „Tablica z herbem państwowym ma kształt owalny, obwódkę białoczerwoną i tło szare, na którym jest wyobrażony herb państwowy” — Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych.

¹⁹ W piśmiennictwie można odnaleźć uwagi na temat różnych sposobów oznaczania barw za pomocą szrafowania. Przyjąć można (z uwagi np. na wywód Antoniego Rybarskiego z lutego 1931 r.), że w Polsce w okresie międzywojennym, a także we Francji i Niemczech, heraldycy uznali, że gęsto ułożone pionowe linie oznaczały heraldyczną czerwień, a gęsto ułożone poziome linie — heraldyczny błękit.

²⁰ „Brzeżek” nie jest heraldycznym terminem, który może być wykorzystany do poprawnego blazonowania, ale pojawia się w ministerialnych opisach owalnej tablicy z 1930 r., a także w ministerialnych opisach Orła Białego z 13 grudnia 1927 r. W artykule słowo „brzeżek” zostało użyte, gdyż jest świadectwem specyficznej terminologii heraldycznej międzywojnia, a także dowodzi, że brzeżek nie był tożsamy z bordiurą i przypisywanie mu tej roli w lutym 1930 r. było nadużyciem ze strony archiwistów i heraldyków.

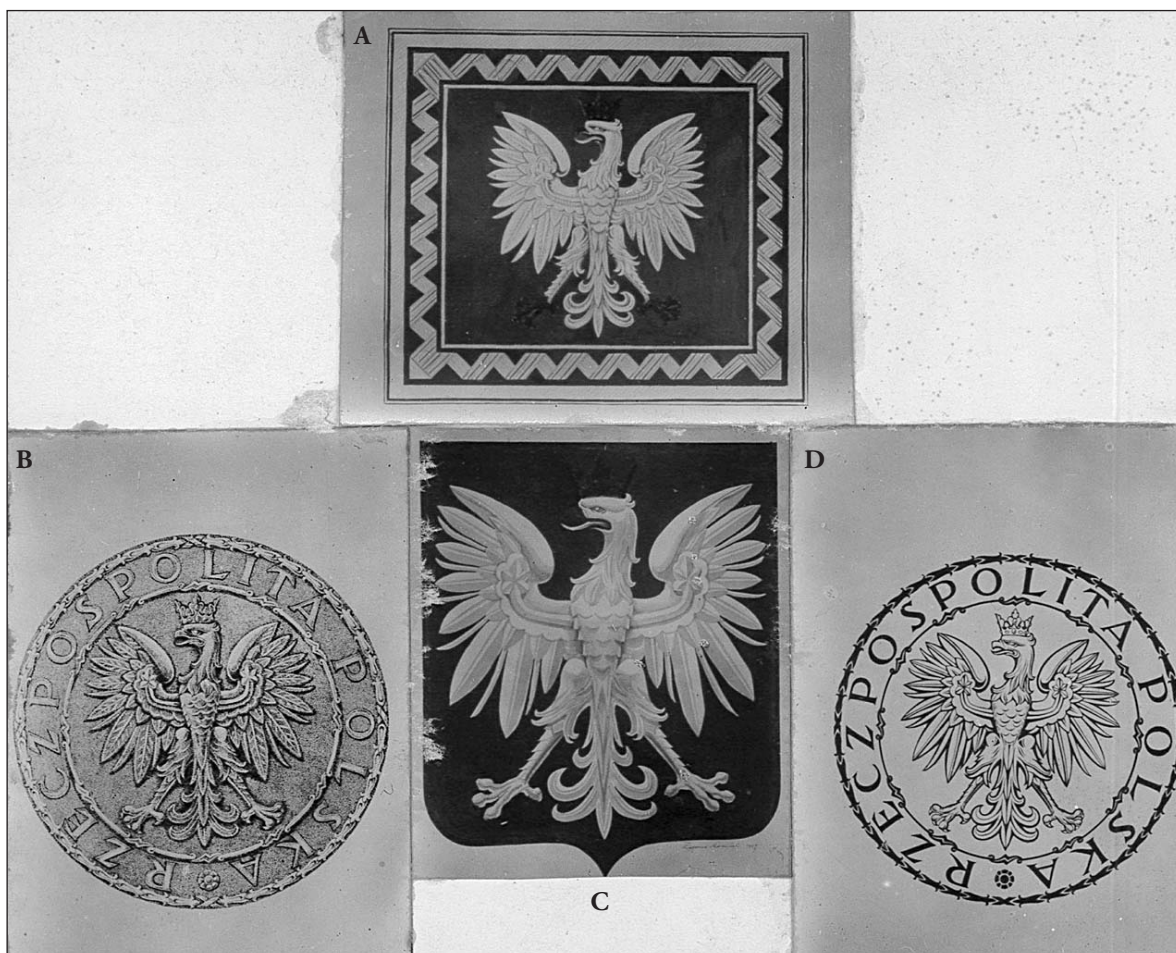
był przez malarza, który mógł mieć trudności ze zrozumieniem tekstu dokumentu spisanego w urzędowym języku, czyli w warunkach przedrozbirowej Polski, najczęściej po łacinie.

Oprócz braku wewnętrznej spójności prawa z 29 marca 1930 r. w części heraldycznej, dotyczącej polskich barw państwowych, pewne zdziwienie budzi ogólna realizacja plastyczna orła z owalnej tablicy, a także jego niektóre szczegóły. Godła dwóch Orłów Białych, będących w świetle prawa urzędowymi herbami II Rzeczypospolitej, tj. godło z grudnia 1927 r. i godło z marca 1930 r., różnią się. Otwarte pozostaje pytanie, czy polski orzeł państwowy z marca 1930 r. miał zastąpić polskiego orła państwowego z grudnia 1927 r., czy też tę dwoistość realizacji plastycznej herbu należy interpretować inaczej.

Tym, co różni oba orły, jest sposób ich przedstawienia. Orzeł z grudnia 1927 r. (po zastosowaniu techniki cieniowania) sprawia wrażenie formy przestrzennej, tj. płaskorzeźby naniesionej na powierzchnię herbowej tarczy. Ten sposób przedstawienia herbowego godła krytykowany był przez historyków w międzywojniu (np. podczas ważnej konferencji z 20 lutego 1930 r.²¹). Orzeł z marca 1930 r. wykreślony został czarną linią konturową wraz z uzupełniającymi kreskami wewnętrznymi. Jednakowoż autor godła z 1930 r. nie do końca był konsekwentny w unikaniu złudzenia przestrzeni. Kreskowanie pazurów (szrafowanie w znaczeniu nieheraldycznym) zdaje się świadczyć, że tu — choć inną techniką — również przedstawiona została głębia, czy trzeci wymiar orła. Z punktu widzenia sztuki heraldycznej (w związku z zastosowaniem kompozycji płaskiej) orzeł z marca 1930 r. powinien zostać lepiej przyjęty przez znawców herbów niż orzeł z 1927 r. w wersji opublikowanej w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Jednakowoż, co należy pamiętać, postulat zmiany orła z formy imitującej głębię na kompozycję płaską był tylko jedną z siedmiu wielopoziomowych uwag zgłoszonych podczas wspomnianej konferencji z lutego 1930 r. Inne zastrzeżenia archiwistów i historyków (ponad kwestię złudzenia głębi) nie zostały uwzględnione w realizacji z marca 1930 r. Poważną wagę miały zastrzeżenia archiwistów i historyków na temat pięciopromiennych „gwiazd” na końcach przepasek biegnących przez skrzydła orła Kamińskiego. „Gwiazdy” (wykreślone w 1930 r. za pomocą linii krawędziowych) zdobią orła z marca 1930 r., tak jak zdobiły orła z grudnia 1927 r.

Obok generalistów, w tym przypadku techniki wykonania herbu, uwagę osoby przywykłej do architektury orła z grudnia 1927 r. zwracają szczegóły, które odróżniają orła z grudnia 1927 r. od orła z marca 1930 r. Drobne różnice widoczne są w sposobie przedstawienia orlich głów. Orzeł z 1927 r. ma czoło wyższe, a orzeł z 1930 r. cofnięte. Inaczej narysowane są dzioby. Uwaga dotyczy ich kształtów i rozmiarów. Dodatkowo, zakładając że nie jest to mankament posiadanej produkcji, orzeł z 1930 r. otrzymał nosowe otwory. Wydaje się, że w 1930 r. gorzej niż w 1927 r.

²¹ Posiedzenie Komisji Herbowej do ustalenia cech herbu państwowego, w której uczestniczyli naukowcy (archiwiści i historycy) oraz urzędnicy zaangażowani w tworzenie prawa heraldyczno-sfragistycznego II Rzeczypospolitej odbyło się 20 lutego 1930 r. — AAN, Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59-2/1-1, Rozporządzenia, ustawy i projekty o godłach i barwach państwowych oraz o odznakach, chorągwiach i pieczęciach (1930–1935), s. 64 i n.; *Sprawozdanie z prac Komisji Herbowej. Dział urzędowy 1930*, „Archeion” 1930, t. 8, s. 26; S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, „Archeion” 1987, t. 82, s. 109–113. Z inicjatywą zorganizowania spotkania znawców wystąpił 4 stycznia 1930 r. Departament Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Naukowa krytyka Orła Białego z 1927 r. (20 lutego 1930) miała miejsce na krótko przed opublikowaniem rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej w sprawie oznak władz i urzędów państwowych. Projekt rozporządzenia i rysunki do niego opracowane zostały w 1929 r. Jeśli na sposób narysowania Orła Białego z 1930 r. wpłynęły opinie archiwistów i historyków, to tylko te, które zostały zgłoszone w nieoficjalny sposób (np. w publikacjach prasowych) lub zostały wypowiedziane podczas posiedzenia Komisji Herbowej w grudniu 1928 r., gdy wstępnie był analizowany wzór Orła Białego z rozporządzenia z grudnia 1927 r.

10. Fotografie projektów dwóch godeł i dwóch pieczęci Rzeczypospolitej.
Rysunki prof. Zygmunta Kamińskiego z początku 1927 r.

przedstawione zostało oko. W wersji późniejszej jest ono jakby podkrążone i nadmiernie regularne. W 1930 r. zmienione zostały kształty orlich ud. Uda orła z grudnia 1927 r. są, w mojej ocenie, zbyt potężne, a i ich mocowania do korpusu znajdowały się na różnych wysokościach. Uwaga na temat nadmiernie rozbudowanych ud orła z 1927 r. dotyczy wersji opublikowanej w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Orzeł zaprojektowany na początku 1927 r. przez prof. Zygmunta Kamińskiego analizowaną tu część łapy miał szczuplejszą i z wyraźnym przewężeniem. Na uwagę zasługują końcówki orlich piór w herbie z 1930 r. Krótkie kreski ułożone ukośnie na końcach chorągiewek piór oddają ich naturalną budowę, tj. imitują promienie pióra. W projektach prof. Zygmunta Kamińskiego, a szczególnie w projekcie orła dla chorągwi Rzeczypospolitej, kreskowanie piór, choć umieszczone w innym miejscu (kreski biegną od dutki do krawędzi pióra), także występuje.

Otwarte pozostaje pytanie, czy zaprojektowanie nowej odmiany polskiego orła państwowego — orła linearnego, o niektórych szczegółach odróżniających go od orła Kamińskiego — orła przeznaczonego dla oznak władz i urzędów państwowych, a następnie wprowadzenie tej odmiany godła do systemu prawnego II Rzeczypospolitej rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r., było świadomym działaniem prawodawcy zmierzającym do zbudowania złożonego systemu znaków różniących się detalami, czy też — co wydaje się nieprawdopodobne — było

konsekwencją braku kompetencji pracowników wykonujących różne czynności na etapie przetwarzania zredagowanego prawa w jego postaci drukowaną w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Wiele tropów pozwala sądzić, że przynajmniej twórcy godeł i innych znaków II Rzeczypospolitej preferowali różnorodność w zasygnalizowanym tu zakresie, a czynniki miarodajne odwrotnie, zainteresowane były unifikacją państwowych znaków Rzeczypospolitej.

Prof. Zygmunt Kamiński, współtwórca²² godeł i innych znaków z załączników do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r., opracował na etapie projektowania Orła Białego w pierwszej połowie 1927 r. cztery warianty orła, które były dostosowane kształtem i szczegółami rysunku do miejsca manifestowania. W rozważaniach tu prowadzonych nie zwracam uwagi na robocze wersje znaków, które były kilka razy korygowane. Interesują mnie wzory (il. nr 10a-10d), które przesłane zostały do Prezydium Rady Ministrów i na podstawie których decyzję w sprawie dalszych losów rozporządzenia o godłach Rzeczypospolitej podjęli w czerwcu 1927 r. ministrowie *in gremio*.

W zbiorach archiwalnych zachowały się fotografie herbu, chorągwi i dwóch pieczęci. Wiadomo (na podstawie m.in. ustaleń Leszka Pudłowskiego²³), że na archiwalnych fotografiach, wspomnianych wyżej, zostały uwiecznione zaawansowane projekty znaków, które w pierwszej połowie 1927 r. przygotował prof. Zygmunt Kamiński. Orzeł z projektu herbu Rzeczypospolitej (il. nr 10a) różni się od orła z projektu chorągwi Rzeczypospolitej (il. nr 10b), a te dwa wzory orłów z dwóch godeł Rzeczypospolitej, przygotowane odpowiednio dla herbu i dla chorągwi, są inne niż orły umieszczone na dwóch różnych pieczęciach — pieczęci do laku i pieczęci do tuszu (il. nr 10c-10d). Próba stworzenia polskiego orła państwowego przynajmniej w czterech wariantach (tj. dla herbu, chorągwi i dwóch pieczęci) o odmiennych rozwiązaniach kompozycyjnych lub tylko o różnym przedstawieniu drugorzędnych szczegółów została w czerwcu 1927 r. zablokowana przez czynniki miarodajne²⁴. Do grudniowego rozporządzenia z 1927 r. wprowadzone zostały wzory polskiego orła państwowego względnie zunifikowanego, tj. wspólnego dla obu godeł Rzeczypospolitej (tj. dla herbu i chorągwi Rzeczypospolitej), a także dla innych znaków Rzeczypospolitej. Prof. Zygmunt Kamiński tę decyzję rządu przyjął, choć w wywiadzie z 1928 r.

²² Prof. Zygmunt Kamiński w wywiadzie z 1928 r. potwierdził swój udział w projektowaniu Orła Białego z 1927 r., a w życiorysach i wykazach najważniejszych osiągnięć także wspominał o projekcie orła Rzeczypospolitej. Profesor nie wszystkie rozwiązania przyjęte dla Orła Białego w grudniowym rozporządzeniu z 1927 r. uznawał jednakowoż za swoje i (pośrednio) krytykował wprowadzenie jemu obcych rozwiązań do rozporządzenia. Orłem Białym jako tematem artystycznym prof. Zygmunt Kamiński (podobnie jak inni polscy artyści międzywojnia) zainteresował się na długo przed 1927 r. Wiadomo, że Zofia Trzcńska-Kamińska, żona prof. Zygmunta Kamińskiego, także przygotowywała projekty różnych stylizacji Orła Białego, w tym wzór bardzo interesującego orła ze złotej monety z imaginacyjnym wyobrażeniem głowy Bolesława Chrobrego. Za współtwórców orła z grudnia 1927 r., oprócz małżonków Kamińskich, uznać należy także pracowników Mennicy Polskiej, ministrów Rzeczypospolitej i redaktorów „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Orzeł Biały z 13 grudnia 1927 r. — co nie ulega wątpliwości — jest dziełem, nad którym w różnym czasie i w różnym zakresie pracowało wielu twórców. W rozważaniach na temat genezy formy Orła Białego z grudnia 1927 r. najmniej prawdopodobne są obce zapożyczenia, o których w 2017 r. pisał Jerzy Michta (J. Michta, *Średniowieczny i współczesny Orzeł Biały — godło państwa polskiego w państwowej i terytorialnej heraldyce*, Kielce 2017). Rozdzielenie kolejnych warstw, które nałożyły się na finalną postać orła z grudnia 1927 r. wymaga czasochłonnych studiów. Takie badania (bez względu na ich końcowe konkluzje) należy przeprowadzić — M. Adamczewski, *Orzeł Biały 1927–2017 ver. Orzeł Biały 2.0. Uwagi na marginesie prac prowadzonych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego nad zmianą ustawy o godle państwowym i nad korektą realizacji plastycznej polskiego orła państwowego*, „Rocznik Łódzki” 2018, t. 68, s. 67 i n.

²³ L. Pudłowski, *Z najnowszych dziejów Orła Białego* [w:] *Orzeł Biały. Herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27–28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1996, s. 284.

²⁴ M. Adamczewski, *Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orła państwowego w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii” 2017, t. 16 (27), s. 31–32.

nie krył niezadowolenia z takiego biegu zdarzeń, w tym z lekceważącego traktowania twórcy i jego dzieła. Sugerował, że decyzja czynników miarodajnych w sprawie unifikacji polskiego orła państwowego (w części sprzeczna z zasadami projektowania znaków) mogła narazić go na konsekwencje środowiskowe, gdyż w pewnym sensie ośmieszała go jako artystę i projektanta²⁵.

Dla rozporządzenia z 29 marca 1930 r. o oznakach władz i urzędów państwowych opracowany został kolejny, piąty (po czterech wariantach Orła Białego prof. Zygmunta Kamińskiego z pierwszej połowy 1927 r.) wzór Orła Białego i nie został on ujednostajniony, czyli w tym przypadku zamieniony przez czynniki miarodajne na orła z załącznika do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r.

Wydanie zgody na zaprojektowanie nowej odmiany Orła Białego II Rzeczypospolitej, a następnie pozwolenie na jego upowszechnienie w formie załącznika do rozporządzenia z 29 marca 1930 r. należy powiązać z memoriałem przygotowanym na początku października 1930 r. w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez dr. Michała Pollaka²⁶. Oczywiście, z uwagi na chronologię zdarzeń, powiązanie to dotyczy wspólnej genezy wzoru nowego orła i konkluzji z memoriału. Opublikowanie wzoru Orła Białego z grudnia 1927 r. rozpoczęło dyskusję nad cechami polskiego orła państwowego i w tym kontekście projekt nowego Orła Białego z marca 1930 r. i konkluzje z memoriału dr. Michała Pollaka z października 1930 r. można wiązać.

W memoriale zostały zebrane i uporządkowane wnioski z konferencji archiwistów i historyków z początku 1930 r. w sprawie formy polskiego orła państwowego. Interesująca jest konkluzja zamykająca fragment poświęcony polskiemu godłu państwowemu w zestawieniu z przekonaniem czynników miarodajnych o doskonałości orła Kamińskiego. Dr Michał Pollak zastanawiał się nad zwołaniem kolejnej konferencji dla wszechstronnego zbadania Orła Białego z 1927 r., gdyż tylko podczas spotkania sił fachowych, jak napisał, możliwe będzie uzgodnienie „dyrektywy dla artystów, mających opracować nowy herb Państwa Polskiego”. Dr Michał Pollak ujawnił kulisy powstania orła Kamińskiego w 1927 r. Wskazał, że wszechstronnie zostało zbadane zagadnienia nowego godła „z punktu widzenia artystycznego”, przy jednoczesnym zaniechaniu przeprowadzenia podobnego badania „z punktu widzenia heraldycznego”. Dr Michał Pollak napisał, że podczas ustalania wzoru orła z 1927 r. „nie zwrócono [...] dostatecznej uwagi na heraldyczną stronę tego symbolu, nie informując się u fachowców heraldyków”. Taki sposób pracy nad herbem doprowadził, co przyznał urzędnik, do wystąpienia heraldycznych błędów „w składzie herbu”. Z memoriału wynika, że w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rozważana była koncepcja ponownego opracowania herbu przez „artystów” według wskazań „ekspertów heraldyków”. Stanowisko w sprawie przeprowadzenia konkursu na herb Rzeczypospolitej wynikało z konkluzji sformułowanych podczas zebrania „sił fachowych” w lutym 1930 r.

²⁵ „[...] trzeba było przyjąć parę typów ustalonego już godła w celu zastosowania go w formie okrągłej — do pieczęci i prostokątnym, ujętym w tarczy, dla szyldów, wywieszek, na cele przemysłowo-państwowe, koleje itd. Inny jest bowiem charakter ujmowania godła, wyobrażającego orła w płaszczyźnie zamkniętej, jak koło, inny w prostokącie, gdzie sama kompozycja układa się nieco inaczej. Inne też wymagania stawia materiał, w którym zostanie wykonany i lak, plastycznie uwypuklający ornamentacyjność, a emalia, czy zwykłe płaskie namalowanie, to są różnice dla mnie jako artysty zbyt dobitne, dlatego jedynym moim zastrzeżeniem jest niestosowność utrzymania jednego i tego samego rysunku godła dla wszystkich celów i technik plastycznych. Różnice są co prawda niewielkie i być może dla laików byłyby wręcz niedostrzegalne, a przecież mnie, jako projektodawcę, one rażą i trochę boją” — *Czem powodowałem się przy projektowaniu obecnego godła państwowego*, s. 56.

²⁶ AAN, Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59-2/1-1, Rozporządzenia, ustawy i projekty o godłach i barwach państwowych oraz o odznakach, chorągwiach i pieczęciach (1930–1935), s. 55.

Wówczas zasugerowano, że kolejny herb Rzeczypospolitej mógłby powstać w ramach „ograniczonego” konkursu, w którym uczestniczyliby tylko zaproszeni do udziału twórcy²⁷.

W ministerstwie rozumiano, że podjęcie kolejnych prac w zakresie herbu Rzeczypospolitej (po upływie zaledwie dwóch lat od wykreowania Orła Białego z 1927 r.) nie było możliwe. Wznowienie prac nad Orłem Białym planowano w przyszłości, „gdy sprawa poprawy błędów naukowych w herbie dzisiejszym będzie mogła być postawiona na porządku dziennym”. Orzeł z marca 1930 r., podobnie jak orły z polskich monet groszowych i złotych sprzed grudnia 1927 r., mógł (w takiej atmosferze) zostać uznany za głos w dyskusji w sprawie naczelnego znaku II Rzeczypospolitej i jego ewentualnej przyszłej (może lepszej) formy.

W drodze wniosku pośredniego, tj. na podstawie wiedzy o autorze załączników do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. i po stwierdzeniu względnego podobieństwa orłów z grudnia 1927 i marca 1930 r., uzasadnione jest stwierdzenie (obecne w piśmiennictwie), że prace nad orłem z załącznika do rozporządzenia z 29 marca 1930 r. prowadził prof. Zygmunt Kamiński. Taką konkluzję po lekturze zachowanych dokumentów należy odrzucić. Orzeł z rozporządzenia z 29 marca 1930 r. nie został opracowany przez prof. Zygmunta Kamińskiego, choć jego ogólna geometria ściśle odwoływała się do wzorca z grudnia 1927 r, czyli *de facto* była opracowana przez prof. Zygmunta Kamińskiego. Otwarte pozostaje pytanie, dlaczego prof. Zygmunt Kamiński nie podjął w 1928 czy też w 1929 r. współpracy z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w celu przygotowania wzorów oznak władz i urzędów państwowych oraz oznak władz i urzędów samorządowych. Odpowiedzi szukać można, jak sądzę, w zakresie prac wówczas planowanych i podjętych. W ich toku powstać miały tablice z wojewódzkimi herbami samorządowymi i oryginalny alfabet liter majuskułowych dedykowany dla oznak władz i urzędów. Tych zagadnień prof. Zygmunt Kamiński nie zgłębiał.

Prace nad nowelizacją rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. w zakresie państwowych i samorządowych oznak władz i urzędów rozpoczęły się 5 października 1928 r. Prezydium Rady Ministrów 5 października 1928 r. zwróciło się z prośbą do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o opracowanie: 1. wzoru oznaki dla władzy urzędów państwowych, 2. wzoru oznaki dla władz i urzędów samorządowych, 3. wzorów herbów województw. Dla Prezydium Rady Ministrów istotne były projekty wymienione w punktach 1 i 2, gdyż — jak zauważono w piśmie inicjującym sprawę — dopiero „po ich opracowaniu możliwym będzie ustalenie ostatecznego tekstu projektowanego rozporządzenia i wyznaczenie terminu konferencji międzyministerialnej w celu jego uzgodnienia”. Na tym etapie prac nad rozporządzeniem rozważana była kwestia zróżnicowania oznak przez dostosowanie tablic do specyfiki poszczególnych resortów. W tej sprawie Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego miało zebrać informacje. Propozycje pewnych wariantów oznak zgłosili dyplomaci i prawnicy.

Na podstawie zachowanych dokumentów można w ogólnych zarysach odtworzyć bieg prac nad wzorami oznak władz i urzędów państwowych oraz oznak władz i urzędów samorządowych. W zestawionym kalendarium pozostaną luki, a wiedza na temat mutacji przedstawianych znaków będzie szczątkowa. Do wniosku (niestety) nie można wykorzystać najlepszych przekazów, czyli oryginalnych projektów oznak. Tych bowiem w zachowanej dokumentacji nie ma.

W dniu 9 stycznia 1929 r. z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego został przekazany do Prezydium Rady Ministrów pakiet 13 wzorów znaków wraz z pismem przewodnim, propozycją tekstu rozporządzenia i memoriałem na temat oznak. W pakiecie ilustracji były: cztery tablice owalne z herbem Rzeczypospolitej, jedna przykładowa tablica owalna z herbem

²⁷ Sprawozdanie z prac Komisji Herbowej, s. 25–26; S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, op. cit., s. 111.

wojewódzkim (herb województwa pomorskiego), cztery tablice prostokątne z napisami (tablice większe), trzy tablice prostokątne z napisami (tablice mniejsze) i jedna tablica sześciokątna, mała z herbami i z napisami. W piśmie z 9 stycznia 1929 r. zawarta została informacja szczególnie istotna dla prowadzonych tu rozważań. W źródle pojawiło się nazwisko autora projektów. Był nim artysta malarz Zygmunt Lorec²⁸.

Nad wzorami tablic Zygmunt Lorec pracował od października 1928 r. do 4 stycznia 1929 r. W dniu 30 listopada 1928 r. uruchomione zostały środki zarezerwowane w budżecie Rady Ministrów na opłacenie prac nad projektami. W ostatnich dniach listopada 1928 r. Wacław Jastrzębowski, dyrektor Departamentu Sztuki, uznał, że — w związku z wykonaniem znacznej części projektów — należy wypłacić Zygmuntowi Lorecowi pierwszą ratę honorarium. Pieniądze przekazane zostały 10 grudnia 1928 r. Odbiór drugiej części honorarium artysta malarz pokwitował 4 stycznia 1929 r. Wynagrodzenie wynosiło łącznie 2 tys. zł. Honorarium, które pobrał Zygmunt Lorec za 13 częściowo oryginalnych wzorów, było godne, ale nie było zaskakująco wysokie²⁹. Szacowanie względnej wysokości zarobków ma charakter subiektywny i inna osoba, formułując w tej kwestii własne zdanie, może zgłosić odmienną opinię. Za uznaniem honorarium za nieprzesadnie wysokie przemawia fakt, że korekty, zmiany i uzupełnienia artysta malarz wykonywał do czerwca 1929 r. Dla porównania można zestawzić wynagrodzenie Zygmunta Loreca, tj. 2 tys. zł płatne w dwóch ratach, z pensją nauczyciela w szkole powszechnej. W 1928 r. miesięczna płaca samotnego nauczyciela szkoły powszechnej o stażu 12 lat w szkolnictwie wynosiła w Warszawie 305,34 zł, a na prowincji — 253,43 zł³⁰.

Udział Zygmunta Loreca w pracach nad oznakami, a szczególnie nad oznakami władz i urzędów samorządowych, nie zaskakuje. Zygmunt Lorec w 1930 r. (na podstawie szkiców Wacława Granicznego³¹) opracował „nowe, doskonalsze plastycznie projekty herbów województw”³². Prace te były na tyle interesujące, że w 1930 i na początku 1931 r. wystawiano je w Paryżu na Wystawie Polskiej³³. Prace Zygmunta Loreca nad tablicami z herbami województw z 1929 i 1930 r., a także nad wzorami do rozporządzenia z 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz i urzędów państwowych były powiązane, ale wykonywane na podstawie innych delegacji i finansowane z różnych źródeł.

Do pisma Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego skierowanego 9 stycznia 1929 r. do Prezydium Rady Ministrów, o czym wyżej, dołączone były wzory projektowanych oznak. W zbadanej dokumentacji nie ma graficznych załączników. Można jedynie na

²⁸ AAN, Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45,teczka 11, Wzory oznak państwowych i samorządowych. Projekt rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o pieczęciach urzędowych. Rozporządzenie w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw oraz władz i urzędów samorządowych, 1929.

²⁹ W 1929 r. były tworzone projekty herbów województw. Za wykonanie 16 projektów wynagrodzenie wynosiło 3,2 tys. zł. Kwota wyliczona została po przemnożeniu stawki jednostkowej za projekt (200 zł) przez 16 projektów — AAN, Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59–10, Zatwierdzanie herbów wojewódzkich (1928–1939), k. 13; S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, op. cit., s. 106.

³⁰ „Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej” 1929, t. 7, s. 338.

³¹ *Sprawozdanie z prac Komisji Herbowej*, s. 25; S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, op. cit., s. 106.

³² Z. Piech, *Uwagi Adama Chmiela i Władysława Semkowicza o herbach wojewódzkich II Rzeczypospolitej* [w:] *Heraldyka i okolice*, Warszawa 2002, s. 157.

³³ Do Paryża na wstawę „Stulecie 1830–1930” wysłane zostały dwa komplety projektów herbów województw II Rzeczypospolitej. Były to: 1. tablica z kolorowymi rysunkami w małym formacie „w ujęciu tylko heraldycznym” i 2. tablice z kolorowymi rysunkami w dużym formacie, które zostały przygotowane „z uwzględnieniem [...] strony artystycznej”. W lutym 1931 r. (w związku z rozpoczęciem kolejnego etapu prac nad systemem polskich znaków samorządowych) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zobowiązało się do pilnego sprowadzenia z Paryża do Polski wszystkich tablic ze wzorami wojewódzkich herbów.

podstawie rozporoszonych uwag, a także na podstawie drukowanego wzoru owalnej tablicy z orłem w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, pokusić się o ułomne odtworzenie treści roboczych rysunków. Jednakowoż, jak okaże się dalej, wnioskowanie na podstawie drukowanego wzoru zamieszczonego w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” obarczone jest znacznym ryzykiem.

W zakresie podejmowanych tu obserwacji skoncentruję się na owalnych tablicach z herbem Rzeczypospolitej i pominię tablice z interesującym liternictwem. Wprowadzenie alfabetu Loreca na tablice władz i urzędów współczesnej Polski byłoby interesującym eksperymentem w zakresie recepcji nieco archaicznego, ale pięknego pisma pradziadów i klamrą spinającą dwie niepodległości. Na marginesie tu prowadzonych rozważań można stwierdzić, że alfabet Loreca (w nieco zmienionej formie i rozszerzony o litery minuskułowe) został użyty do złożenia napisów na urzędowych tablicach przynajmniej jednego samorządu³⁴. Chodzi tu o tablice Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego w Katowicach.

W pakiecie z 9 stycznia 1929 r. znajdowały się cztery wzory owalnych tablic z herbem Rzeczypospolitej. Być może te cztery wzory charakteryzowały się różnym ujęciem tematu, czyli zawierały np. alternatywne rozwiązania niektórych szczegółów orła. Prawdopodobny jest też inny powód, który mógł doprowadzić do powstania aż czterech wzorów owalnych tablic. Owalne tablice z herbem miały różnić się wielkością. W marcu 1930 r. przyjęto, że dla naczelnych władz i urzędów państwowych będą powstawać owalne tablice „pierwszej wielkości” (60 cm x 48 cm), dla władz i urzędów państwowych podległych naczelnym władzom i urzędom — tablice „drugiej wielkości” (55 cm x 44 cm), a „dla wszystkich innych” władz i urzędów państwowych — tablice „trzeciej wielkości” (50 cm x 40 cm).

Nie wiem, czy Zygmunt Lorec (tworząc warianty oznak) eksperymentował z rysunkiem polskiego herbu państwowego z grudnia 1927 r. od chwili przyjęcia zlecenia, czy też początkowo wiernie powtórzył na tablicach wzór z załącznika do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. Pewne tropy pozwalają sądzić, że prace prowadzone były według dwóch porządków. Były to: 1. porządek zachowawczy, polegający na wiernym przeniesieniu wzoru z rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. i 2. porządek eksperymentalny, polegający na stworzeniu nowego wzoru godła dedykowanego dla nowo powstającej owalnej tablicy urzędowej. Sądzę, że rozwiązanie eksperymentalne, tj. wzór odmienionego orła, zostało przedstawione późno, zapewne dopiero 6 czerwca 1929 r., i wbrew dotychczasowej praktyce kreowania zunifikowanego systemu znaków Rzeczypospolitej wprowadzono je do rozporządzenia o oznakach władz i urzędów.

O pracach prowadzonych według porządku zachowawczego w pierwszej fazie redagowania rozporządzenia i rysowania załączników informuje fragment niedatowanego memoriału Wojciecha Jastrzębowski, który powstał przed 9 stycznia 1929 r. Wojciech Jastrzębowski w przywołanym memoriale dowodził, że na tle szarym owalnej tablicy powinien być „wyobrażony herb państwowy, tj. przepisowy orzeł biały na tarczy prostokątnej w polu czerwonym, ujęty w złoty brzeżek”.

Jednakowoż Orzeł Biały z rozporządzenia o oznakach władz i urzędów państwowych z 29 marca 1930 r. jest inny od orła Kamińskiego z rozporządzenia o godłach i barwach Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. Jeśli założymy, że orzeł drukowany w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” i dołączony do rozporządzenia o oznakach władz i urzędów państwowych jest zbliżony do projektu, który powstał w ramach porządku eksperymentalnego, to tym samym uznamy, że Zygmunt Lorec skupił się na przetworzeniu przestrzennego orła Kamińskiego w jego wersję

³⁴ A-L. Włoszczyński, *Projekt „Orli Dom”. Od herbu małego RP do „Marki Polska”*, Warszawa 2017, s. 318.

płaską, linearną, konturową, dwuwymiarową, dostosowaną do nowej formy prezentacji. Takie przetworzenie godła było dla artysty malarza zadaniem średnio trudnym. Z jednej strony trudność polegała na tym, że wśród czterech wersji polskiego orła państwowego z 1927 r. nie było orła dostosowanego do malowania farbą na gładkiej powierzchni. Z drugiej, i tu chodzi o uławtwienie, Zygmunt Lorec skorzystał z kanonicznej wersji polskiego orła państwowego z 1927 r. i zapewne z rozwiązań przyjętych przez prof. Zygmunta Kamińskiego dla orła z projektu chorągwi Rzeczypospolitej.

Treść zachowanych źródeł (uniemożliwiając podjęcie rzeczowych rozważań nad formą oryginalnego Orła Białego z marca 1930 r.) pozwala na odtworzenie głównych tez dyskusji prowadzonej w sprawie otoka owalnej tablicy z herbem Rzeczypospolitej. Z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (po rozmowie telefonicznej z urzędnikami obsługującymi Radę Ministrów) przesłano 15 lutego 1929 r. do Rady Ministrów projekty trzech owalnych tablic z herbem II Rzeczypospolitej. O formie tablic można wnioskować z pisma Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wynika z niego, że w pierwszych projektach tablic biało-czerwona obwódka owalnej tablicy z polskim herbem państwowym miała postać „gzygzaka”. Czerwono-biały gzygzak nie uzyskał akceptacji ministrów i w związku z tym został zmieniony na „czerwono-biały pasek”.

Dwie tablice z pakietu z 15 lutego 1929 r. miały obwódki zmienione na dwubarwne paski, a trzecia — w celu porównania nowego rozwiązania ze starym — miała czerwono-biały gzygzak. Otwarte pozostaje pytanie, czy czerwono-biały gzygzak został wprowadzony na owalną tablicę z herbem II Rzeczypospolitej w związku z takim barwieniem słupów (np. słupy graniczne) lub szlabanów (np. szlabany przy rogatkach), czy też rozwiązanie to zostało wywiedzione z innych motywów (np. chorągiew Rzeczypospolitej z grudnia 1927 r.).

Problem kolorystyki krawędzi owalnej tablicy z herbem II Rzeczypospolitej nie został rozwiązany do połowy marca 1929 r. Informacje w tej sprawie pochodzą z niedatowanego memoriału Wojciecha Jastrzębowskiemu, w którym zagadnienia urzędowych oznak państwowych i samorządowych zostały opisane z punktu widzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Według Wojciecha Jastrzębowskiemu, obwódka owalnej tablicy dla władz i urzędów państwowych miała być biało-czerwona, a kolory biały i czerwony obwódki miały być dodatkowo ujęte „w złote brzeżki”. Barwy państwowe paska i złote brzeżki flankujące barwy państwowe przyjęto w związku z herbem Rzeczypospolitej z 1927 r., którego czerwona tarcza z białym orłem obwiedziona była złotym brzeżkiem. Przy takim rozwiązaniu sprawy barw na krawędzi owalnej tablicy, tj. po użyciu *de facto* trzech kolorów, postawić trzeba pytanie, czy złoty brzeżek tarczy polskiego orła państwowego z 1927 r. był elementem dekoracyjnym, czy też heraldyczną figurą, której barwa mogła być wykorzystana do różnych zastosowań³⁵.

Memoriał Wojciecha Jastrzębowskiemu o urzędowych tablicach w wersji znanej z dokumentacji archiwalnej był materiałem roboczym. Pełno w nim skreśleń, adnotacji i uzupełnień. Skreślone

³⁵ Na marginesie pozostaje pytanie o genezę złotego brzeżka tarczy z orłem Kamińskiego. Uważam, że w dyskusji w tej sprawie (obok kwestii dekoracyjnych, czyli w pewnym sensie upodobań twórcy) należy podnieść występowanie złotej krawędzi tarczy w niektórych wersjach herbu Królestwa Polskiego (Kongresowego) w XIX w., np. w herbie rosyjsko-polskim z 1842 r., który wykorzystany został do utworzenia urzędowych tablic wzmiankowanych wyżej (il. nr 1, 2a–2b). Kluczowa dla poszukiwania i ustalenia źródła ewentualnego zapożyczenia brzeżka może być praktyka stosowania nowożytniej tarczy francuskiej, często tarczy z brzeżkiem przez polskie władze w okresie powstania listopadowego. Podczas katalogowania wzorów Orła Białego z brzeżkiem nie należy także pominąć przedpaństwowych i państwowych herbów z lat 1916–1927, których tarcze miały krawędzie często zabarwione złotem. Bez trudu odnajdziemy również średniowieczne wzory Orła Białego o tarczach ze złotymi krawędziami.

zostały też m.in. słowa o złotych brzeżkach flankujących państwowe barwy Rzeczypospolitej, co świadczy, że Wojciech Jastrzębowski w tej sprawie zmienił zdanie.

Wojciech Jastrzębowski przygotował 13 marca 1929 r. kolejne pismo do Prezydium Rady Ministrów, w którym opowiedział się za wprowadzeniem do urzędowych oznak obwódki dwubarwnej, tj. biało-czerwonej, i tym samym głosował za usunięciem złotych brzeżków. Decyzje przesądzające na poziomie Prezydium Rady Ministrów w sprawie formy otoku owalnej tablicy nie zostały podjęte jeszcze 13 marca 1929 r., co wynika z korespondencji.

Z 6 czerwca 1929 r. pochodzi ostatnie pismo, w którym podniesione zostały kwestie merytoryczne i techniczne z zakresu heraldyki i archeologii prawnej, a dotyczące ściśle treści rozporządzenia o oznakach władz i urzędów państwowych i samorządowych. W czerwcu 1929 r. prace nad rozporządzeniem o oznakach, prowadzone w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zostały zakończone. Zygmunt Lorec oddał projekty, a te zostały przekazane do Prezydium Rady Ministrów. Pakiet ilustracyjny wypełniały: 1. tablica owalna z herbem państwa, 2. alfabet liter białych na tle czerwonym, 3. trzy tablice z wzorcowymi napisami dla oznak państwowych, 4. tablica owalna z herbem wojewódzkim, 5. alfabet liter czerwonych na tle białym, 6. trzy tablice z wzorcowymi napisami dla oznak samorządowych. Z punktu widzenia podjętej tu problematyki najistotniejszy jest ostatni akapit pisma z 6 czerwca 1929 r. Dotyczy on wzoru dodatkowej tablicy przesłanej do Prezydium Rady Ministrów ponad zamówiony komplet 10 załączników.

Z pisma datowanego na 6 czerwca 1929 r. i podpisanego przez Jarosław Wojciechowskiego, naczelnika Wydziału w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wynika, że na planszy nr 11 znajdował się wzór owalnej tablicy z herbem II Rzeczypospolitej, który — jako znak lepiej zaprojektowany niż orzeł Kamińskiego z załącznika do rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r., — Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rekomendowało do zastosowania w oznakach władz i urzędów państwowych³⁶. Przywołany akapit pozwala sądzić, że pracownicy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego podjęli próbę skorygowania orła Kamińskiego.

Akapit na temat „bardziej estetycznego polskiego orła państwowego” zawiera ważną informację. Tablica nr 11, podobnie jak pozostałe oryginalne tablice Zygmunta Loreca, była kolorowa. Podkreślam, z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego został wysłany barwny projekt owalnej tablicy z poprawionym orłem Kamińskiego. Prezydium Rady Ministrów, a także Prezydent Rzeczypospolitej, otrzymali dwa wzory owalnej tablicy z Orłem Białym II Rzeczypospolitej. Na jednej był polski orzeł państwowy z rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r., a na drugiej eksperymentalny orzeł Loreca z 1929 r.

W rozpoznanych źródłach nie znalazłem przekazu relacjonującego przebieg dyskusji nad załącznikami do rozporządzenia o oznakach władz i urzędów państwowych przeprowadzonej przez ministrów w Prezydium Rady Ministrów i przez urzędników Prezydenta Rzeczypospolitej. Znany jest efekt końcowy ostatniego etapu prac nad rozporządzeniem o oznakach. W „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” opublikowany został płaski, konturowy, dwuwymiarowy, czarno-biały wzór Orła Białego o formie innej niż herb Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. Możliwe są dwa wyjaśnienia okoliczności, które doprowadziły do publikacji czarno-białego wzoru owalnej tablicy z *de facto* nowym wzorem herbu Rzeczypospolitej. W ramach pierwszego opisu zdarzeń trzeba

³⁶ „Ministerstwo załącza dodatkowo 1 planszę kolorową z herbem Państwa — który jako warjant bardziej pod względem graficznym estetycznego oraz bardziej odpowiedniego dla danego celu przedstawienia orła, powinien być uwzględniony przy reprodukowaniu zamiast poprzedniego orła na tablicy owalnej z herbem Państwa” — AAN, Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59-2/1-1, Rozporządzenia, ustawy i projekty o godłach i barwach państwowych oraz o odznakach, chorągwiach i pieczęciach, 1930–1935.

założyć, że ministrowie Rzeczypospolitej świadomie wybrali tablicę nr 11 z eksperymentalnym orłem Loreca i tę tablicę nakazali wydrukować, a w ramach drugiego opisu zdarzeń — przyjąć pomyłkę wydawców „Dziennika Ustaw”, którzy otrzymali komplet materiałów, tj. tekst rozporządzenia i barwne załączniki razem z tablicą nr 11, której nikt z pakietu załączników nie usunął i na jej podstawie (rekomendowanej przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) przygotowali wzór nr 1 do rozporządzenia z 29 marca 1930 r.

Praca drukarzy nad załącznikami do rozporządzenia polegała na przetworzeniu kolorowych wzorów na czarno-biały wydruk. I tu dochodzę do kolejnej zagadki, której bez ujawnienia oryginalnej tablicy z eksperymentalnym orłem Loreca, nie mogę rozwiązać. Drukarze zastąpili barwy kolorowego wzoru owalnej tablicy z herbem kreskami szrafowania. Nie ulega wątpliwości, że zrobili to źle. Nie wiem, czy eksperymentalny orzeł Loreca z barwnej tablicy nr 11 był przedstawiony płasko, konturowo, dwuwymiarowo, co jest możliwe, czy też wzór płaski, konturowy, dwuwymiarowy został stworzony dopiero w redakcji „Dziennika Ustaw”. Jeśli ingerencja drukarzy polegała na zmianie kolorów, a także na ukonturowaniu i spłaszczeniu, być może przestrzennego orła Loreca, to i pewne szczegóły rysunku orła mogły zostać przez drukarzy zmienione bez wiedzy twórcy. Orzeł Loreca z barwnej tablicy nr 11, co nie podlega dyskusji, różnił się od orła Kamińskiego. Jednakowoż na podstawie ujawnionych źródeł i w świetle wiedzy o procesie powstawania drukowanej postaci orła Loreca nie mogę ustalić, jakie szczegóły odróżniały orła z projektu (1929) od orła z załącznika (1930), a tym samym, jakie szczegóły odróżniały oryginalnego orła Loreca od orła Kamińskiego z grudnia 1927 r.

Orzeł Biały Loreca w wersji czarno-białej z błędnie dobranymi liniami szrafowania, a także inny w szczegółach niż wzór z 13 grudnia 1927 r., stał się *de iure* obowiązującym herbem II Rzeczypospolitej, przynajmniej na urzędowych oznakach. Osobnym zagadnieniem pozostaje kwestia realizacji w praktyce dyspozycji rozporządzenia z 29 marca 1929 r. w części dotyczącej owalnych tablic z herbem. Fotografie urzędowych gmachów, oferty zakładów wykonujących emaliowane tablice z herbem przesyłane do państwowych lub samorządowych władz i urzędów II Rzeczypospolitej³⁷, a także artefakty z epoki rozporoszone w muzealnych zbiorach i prywatnych kolekcjach, pozwalają na odtworzenie praktycznej strony zagadnienia. Wydaje się, że orzeł Loreca z załącznika do rozporządzenia z marca 1930 r. nie był wykorzystywany do tworzenia owalnych tablic z herbem, a wzorcem pozostał załącznik do rozporządzenia z grudnia 1927 r. Obowiązujące prawo w zakresie wzoru herbu na owalnej tablicy urzędowej *de facto* nie było więc przestrzegane.

W lutym 1931 r. sprawa orła z owalnej tablicy z herbem powróciła do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z powodu uwag dyrektora Muzeum Wojska, który krytycznie odniósł się do wzoru godła państwowego umieszczonego w „Dzienniku Rozkazów”. Orzeł w „Dzienniku Rozkazów” wiernie powielał wzór z załącznika do rozporządzenia o urzędowych oznakach z 29 marca 1929 r., a tym samym różnił się od orła opublikowanego w rozporządzeniu z 13 grudnia 1927 r. Sprzeczność dwóch regulacji była oczywista i w tej sytuacji Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zostało zmuszone do wyrażenia opinii.

Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przygotował Antoni Rybarski. Po zbadaniu sprawy zauważył, że wzór orła z „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej

³⁷ Np. oferta poznańskiego zakładu „Emaljernia i wytłaczalnia inż. Leon Bytner” — il. nr 11. Katalog produktów emalierni został przesłany m.in. do Zarządu Miejskiego w Krzywiniu w związku z zatwierdzeniem herbu miasta i propozycją wykonania owalnej tablicy z zatwierdzonym herbem Krzywina, którą samorządowi złożył Leon Bytner. Koszt wykonania tablicy z herbem Krzywina o rozmiarach 50 cm x 40 cm, czyli właściwych dla tablicy z herbem Rzeczypospolitej „trzeciej wielkości” wynosił 38 zł — Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Krzywina, sygn. 18, Herb miejski Krzywina (1936–1937), s. 11.

11. Wzór owalnej tablicy z herbem Rzeczypospolitej z oferty firmy „Emaljernia i wylączalnia inż. Leon Bytner” z Poznania

Polskie” z marca 1930 r. „nie był opinjowany przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [...] i [...] w skutek nieznamomości rzeczy autora rysunku” tablica opublikowana została z poważnymi błędami heraldycznymi. Uwaga Antoniego Rybarskiego świadczy, że w redakcji „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” wzór orła Loreca (wcześniej pozytywnie zaopiniowany przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) został zmieniony w czasie przygotowywania rozporządzenia do druku. Jednakowoż ogólne stwierdzenie faktu przeprowadzenia nieuprawnionej i niefachowej korekty herbu przez redakcję „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, co odnotował Antoni Rybarski, nie precyzowało, czy skrytykowana ingerencja drukarzy dotyczyła tylko zmiany barw, czy także techniki wykonania godła i szczegółów rysunku orła.

Projekty orła Rzeczypospolitej w wersji płaskiej, konturowej, dwuwymiarowej z początku 1927 r. (prof. Zygmunt Kamiński) i z lat 1928–1930 (Zygmunt Lorec) mogą mieć znaczenie i pewną wartość dla rządzących dziś Polską. Od przynajmniej 2017 r. współczesne czynniki międzynarodowe prowadzą prace nad stworzeniem płaskiej, konturowej, dwuwymiarowej i cyfrowej wersji Orła Białego III Rzeczypospolitej. Próby ukonturowaniu Orła Białego podejmowali graficy i heraldycy na przełomie 1989 i 1990 r., a szczególnie intensywnie pracowali nad tym zagadnieniem w 2005 r. Podczas tych prac nawiązywali wyłącznie do kanonicznej wersji herbu Rzeczypospolitej z rozporządzenia z 13 grudnia 1927 r. Należy zadać pytanie, czy wobec istnienia wzorów orła przygotowanych przez prof. Zygmunta Kamińskiego w technice płaskiej, konturowej i dwuwymiarowej oraz faktu wprowadzenia do obiegu prawnego II Rzeczypospolitej orła Loreca, także w wersji płaskiej, konturowej i dwuwymiarowej, obecne prace nad ukonturowaniem Orła Białego nie powinny (przynajmniej na etapie studiów) uwzględnić rozwiązań zaproponowanych na początku roku 1927 i w 1929, czy też (w wersji drukowanej) w 1930 r.

Bibliografia załącznikowa

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Waszyngtonie, sygn. 2992, Godła, barwy, hymny polskie (korespondencja, „Dziennik Ustaw” z 1927 r., notatki), 1940–1945.

Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59–10, Zatwierdzanie herbów wojewódzkich, 1928–1939.

Prezydium Rady Ministrów. Akta grupowe, sygn. 59–2/1–1, Rozporządzenia, ustawy i projekty o godłach i barwach państwowych oraz o odznakach, chorągwiach i pieczęciach, 1930–1935.

Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 7, Projekt ustawy o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach i konferencje w tej sprawie 1925–1926.

Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy państwowe, teczka 8, Sprawa niewłaściwego używania godła państwowego oraz korespondencja w sprawie wypożyczania projektów rysunkowych na godło państwowe 1926 r.

Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 9, Projekt rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach i korespondencja w tej sprawie, 1927.

Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikaty IV, sygn. 45, Godła i barwy Rzeczypospolitej, teczka 11, Wzory oznak państwowych i samorządowych. Projekt rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o pieczęciach urzędowych. Rozporządzenie Prezydenta w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw oraz władz i urzędów samorządowych, 1929.

Tymczasowa Rada Stanu, sygn. 95, Protokoły Wydziału Wykonawczego od 1 do 40.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Archiwum Wydziału Prezydialnego, sygn. 1404, Akta dotyczące się herbów Królestwa Polskiego 1831–1842.

Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie

Akta miasta Turku, sygn. 5, Akta w sprawie wprowadzenia koloru i herbu narodowego oraz zmiany tychże 1808–1843.

Archiwum Państwowe w Lesznie

Akta miasta Krzywina, sygn. 18, Herb miejski Krzywina 1936–1937.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Akta miasta Lublina, sygn. 429.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Tuszyna, sygn. 117, Akta dotyczące się herbu kraju i pieczęci urzędowych 1831–1861.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim

Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego, sygn. 739, Akta dotyczące się sprawienia pieczęci urzędowych 1830–1862.

Źródła drukowane

Czem powodowałem się przy projektowaniu obecnego godła państwowego. Wywiad z prof. Zygmuntem Kamińskim, „Sztuka Złotnicza, Zegarmistrzowska, Jubilerska i Rytownicza” 1928, nr 5.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 2 października 1935 r. o odznakach i mundurach, Dz.U. 1935, nr 72, poz. 455.

Husarski Waclaw, *Orzeł Polski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1927, nr 42.

Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o odznakach, chorągwiach i pieczęciach, Dz.U. 1927, nr 115, poz. 980.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych, Dz.U. 1930, nr 28, poz. 245.

„Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej” 1929, t. 7.
Sprawozdanie z prac Komisji Herbowej. Dział urzędowy 1930, „Archeion” 1930, t. 8.
Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1919, nr 69, poz. 416.

Opracowania

- Adamczewski M., *Herby ziem polskich na pieczęciach gminnych powiatów piotrkowskiego, radomszczańskiego i opoczyńskiego w latach 1915–1918 (1939)* [w:] *Tractus temporis. Ludzie — Regiony — Fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź–Wieluń 2018; *Orzeł Biały 1927–2017 ver. Orzeł Biały 2.0. Uwagi na marginesie prac prowadzonych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego nad zmianą ustawy o godle państwowym i nad korektą realizacji plastycznej polskiego orła państwowego*, „Rocznik Łódzki” 2018, t. 68; *Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orła państwowego w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego serii nowej” 2017, t. 16 (27).
- Kobyliński Sz., *Losy Orła. Fragment nie napisanej książki pt. „Dzieje emocji w Polsce”*, Warszawa 1990.
- Kuczyński S.K., *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porzoborowym* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów 1772–1918. Materiały sesji naukowej Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Kuczyński S.K., Pudłowski Leszek, *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, „Archeion” 1987, t. 82.
- Madejska K., *Nowa władza — nowy orzeł na ratuszu: o usuwaniu i przywracaniu herbów państwowych na przełomie XVIII i XIX wieku w miastach polskich. Komunikat* [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska, R. Jop, K. Madejska, Warszawa 2016.
- Micha J., *Średniowieczny i współczesny Orzeł Biały — godło państwa polskiego w państwowej i terytorialnej heraldyce*, Kielce 2017.
- Piech Z., *Uwagi Adama Chmiela i Władysława Semkowicza o herbach wojewódzkich II Rzeczypospolitej* [w:] *Heraldyka i okolice*, Warszawa 2002.
- Pudłowski L., *Z najnowszych dziejów Orła Białego* [w:] *Orzeł Biały. Herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27–28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1996.
- Włoszczyński A.-L., *Projekt: „Orli Dom”. Od herbu małego RP do „Marki Polska”*, Warszawa 2017.

Marek Adamczewski, *The origin of the ordinance of the President of Republic of Poland of March 29, 1930. The White Eagle of Zygmunt Lorec (Loretz)*. In march 1930, to the set of official signs of the Republic of Poland, were introduced the signs consisting of the oval board with the Polish national coat of arms and the rectangular plate with the inscription identifying the authority or the office. The regulation on signs from 1930 ended the period in which different patterns of the official plates were simultaneously functioned in Poland. The unified identification marks of state authorities and offices were designed by painter-artist Zygmunt Lorec and published in the “Journal of Laws of the Republic Poland” (“Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”) in the version processed by the publishers. At the same time, the regulation on the emblems with the model of the Kamiński eagle was maintained. Was the creation of a legal system in which two different designs of the Polish state eagle appeared side by side, a consequence of well-thought-out policy of the authorities? Because the original projects of Zygmunt Lorec were not disclosed, and the design from the “Journal of Laws of the Republic Poland” is a manipulated version of the original, the concept of changing the eagle by Kamiński in 1927, carried out while working on the regulation on signs, is unknown. According to the author, the eagle by Lorec and the projects by prof. Kamiński with the flat and two-dimensional eagles can become a starting point for discussion on the modernity way of “contouring” the eagle.

Keywords: White Eagle, Polish national coat of arms, sign, emblem, coat of arms.